

Páskándi Géza írásainak legtöbbszörében filozófus-gondolkodó: rendszereket épít, szellemi tornamutatványokra vállalkozik; a két legtávolabbi — szinte senki által össze nem köthető — pont között kifeszített *logikaszínóron* a legbravúrosabb kötél-táncosok tudásával egyensúlyoz. Mert tisztában van erejével — ismeri a magasságot —, nem féli a mélységet sem. Detektívregénye, *A Lajos Fábrián megöletése* ilyen módszerrel készült; és bármennyire is sokat mondana a humor lepleiben is pszichikumukat vizsgáló hősök lélekrajza a novellák írójáról, ennek elemzése már egy másik dolgozat feladata. (*Kriterion*, 1973.)

SZAKOLCZAY LAJOS

Fábry Zoltán kortársai szemével

Fábry Zoltán a XX. századi magyar kultúrának kivételes jelensége. Nehezen jellemezhető, nehezen közelíthető, mert egyszeri. Nincs hozzá mérce, nincs hozzá hasonlítási alap, párhuzam. A tudomány és művészet ismert, hagyományos kategóriái elégtelennek bizonyulnak, ha a Fábry-jelenséghez akarunk közelférkőzni általuk. Életműve a hagyományos fogalmaknak új jelentést adott; külön nyelv, külön fogalomrendszer kell megértéséhez. Szótárában a szavaknak egészen más értelmük van, mint amihez szemléletünk szokott. Írónak is csak jobb híján nevezzük. Meg azért, mert korunkban ez a fogalom ismét végtelenül kitágult. Fábry Zoltán ide sorolása még tovább tágítja. Befogadja azt az erkölcsi fenomént is, akinél az írás mindig etikai szempontok szolgálatja, akinél a művészet öntörvényei háttérbe szorulnak, akinek művészete nem esztétikai kategóriákkal, tudománya nem tudományos diszciplínákkal mérhető és jellemezhető, hanem lényege és célja szerint mindig etikaival, hiszen életműve csak a barbárság és a tiszta humánium ütközésének koordináta-rendszerében érthető meg.

A barbárság történelmileg meghatározottan Fábry fogalomrendszerében elsősorban a fasizmussal nevezhető meg, de beletartozik minden antihumánus jelenség. Korunké és történelmünké egyaránt. Minden antihumánus tettnek, ideológiának, eszmének, érzésnek, hangulatnak összegzése a XX. században a fasizmus. Az etikus egyéniség az antihumánussal minden szinten szembeállítja a humánusát, az embertelennel az emberségeset, a fasizmussal a vox humana-t, az emberi hangot, ami Fábry Zoltán értelmezésében emberséges hangot jelent. A felelős egyéniség számára kötelező érvényű a Veres Péter-i értelemben vett történelmi jelenlét, a történelem alakulásába való tudatos beavatkozás, hiszen felelős a történelemért, az emberi sorsokért. Az antihumánussal szembeni küzdelem tehát számára parancs, erkölcsi imperatívusz. S ha a kor antihumánus eszméi a fasizmusban tetőződnek, akkor a fasizmus elleni küzdelem korparancs. „A műfaj neve: antifasizmus.” A műfaj szó itt már az aktív humanizmus egész emberi magatartását jelöli, egyáltalán nem irodalomelméleti terminus. Az emberi magatartás „lényegült műfajjá”. A műfaj tehát egyfajta magatartásformát jelöl, mégsem véletlen, hogy a szó az esztétikából került ide: ez a magatartás írásművekben nyilatkozik. A harci forma az írott szó. Csak éppen a magatartás a lényeges, a küzdelem formája esetleges. Csupán azért ez, mert egyedül erre van lehetőség, s a jelen visszszorított helyzetében talán mégis ez a legnagyobb hatósugarú. Betegen és a stósi fenyvesek magányában ez a legnagyobb horderejű fegyver. S talán egyetemes értelemben, a körülmények burkából kibontottan is ez az egyéniség legszélesebb küzdőtere. Itt sokszorozhatja meg leginkább önmagát. A műfaj tehát különös: a harcoss, aktív humanista emberi magatartás a lényege, hagyományos értelemben vett műfaji jellegzetességei is ebből

következnek: a küzdelem heveny volta teszi patetikussá, szándéka vitairattá, de az már teljesen mellékes, hogy könyvrecenzió, esszé, nekrológ vagy tanulmány a külső formája. Az alapmagatartás előtérbe tolása úgyszólván összemosza eme műfaji határokat.

Életművének első nagy korszakában, a második világháború befejezése előtti időben a fasizmus egyre fenyegetőbb előretörése, majd tombolása egyszempontúan meghatározza Fábry szemléletét, csak a fasizmussal szembeszegülni képes aktív szocialista eszmék direkt megnyilatkozását tudja pozitív tetteként értékelni. A tiszta szándékú, izzó hevületű etikus kötelességteljesítés vaksága ez a szükkeblűség. S addig helyénvaló is, amíg nem hagyja el a morális szférát, helyesebben: amíg kizárólag eszmei értékeket emel ki. De Fábry ezt az egyetlen szempontot a művészet oly összetett világának megítélésekor alkalmazta. Így aztán a kritikus szerepébe került, s egyetlen — ráadásul nem elsődlegesen esztétikai — szempontjának mérlegére irodalmi műveket állított. Nem elemzett türelemmel és körültekintően, főképpen nem figyelte a művek belső törvényeit. Szempontjait nem a művek sugallatából olvasta ki, hanem minden művön a direkt és hangos politikumot kérte számon. Móricz Zsigmondot kitessekelte az irodalomból, „jó éjszakát” kívánt neki az *Úri muri* miatt, ellenben Földes Sándort Ady mellé állítja — hogy csak a legkiválóbb tévedéseit idézzük emlékezetünkbe. Mindezeket számba kell venni, elemezni és értékelni kell, de mindent a maga helyén. Nem innen nézve kell megítélni Fábry Zoltán két világháború közötti működését, hanem azt kell világosan látni, hogy a „műfaj neve: antifasizmus”, tehát annak a szempontnak következetes érvényesülését kell látnunk, mely Fábry minden írásának gyökere, s azon kell el-tűnődni, hogy a saját szempontrendszeréhez, magas etikai mértékéhez még ezekben a balítéleteiben is hű maradt. Ha a szerint az egyetlen szempont szerint vizsgáljuk példáit, melyet ő — az antifasiszta harc kényszerében — vállalt, s legfontosabbnak látott, akkori tévedései más fénybe kerülnek. Ez persze nem mentség azokban az esetekben, amikor az egyetlen szempont alapján egyetemes ítéleteket hoz. Az említett esetekben sem.

Másrészt azonban arra is figyelmeztetnünk kell, hogy ez a bizonyos „egyetlen szempont” esztétikailag sem véletlenül vált Fábry Zoltán első korszakának fő ítéletalkotási mértékévé. A *Fábry Zoltán kortársai szemével* kötet arra is figyelmeztet — noha jobbara csak utalásszerűen —, hogy emögött kidolgozott esztétikai rendszer áll, melynek kulcsfogalmai az „emberirodalom”, „erkölcsi realizmus”, „valóságirodalom”. Látnivaló, hogy ezek a fogalmak is etikai fogadásúak, de arra is bőséggel utalnak a tanulmányok, hogy ez az etikai irodalomközelítés milyen lényeges pontokon adott ösztönzést a Sarló mozgalomnak, szélesebb érvénnyel pedig a magyarországi szociográfiai irodalomnak.

A Fábry Zoltán által hirdetett írói-emberi eszménynek első számú megvalósítója ő maga volt. A műfajjá lényegített magatartást nemcsak hirdette, hanem élte is. Írásai bővelkednek személyes motívumokban. Ez nagy segítség az életmű késői értelmezőinek. Szellemi fejlődésének legfontosabb mozzanatait maga Fábry Zoltán magyarázza meg, kötetének előszavai pedig arról is tudósítanak bennünket, hogy az író miféle változásokon ment keresztül az egyes írások keletkezése és kötetbe gyűjtése közötti időben. Eppen ezért a jelen tanulmánykötetben is Fábry magatartásának fejlődése áll legtisztábban előttünk. A tanulmányok egymást kiegészítve, s szinte mindig Fábry önvallomásaira építve elemzik a „gyilkos élmény” hatását, Ady jelentőségét és hatását Fábry világképében, a német expresszionista irodalom stílusbeli és eszmei ösztönzését, s ezekkel összefüggésben a nacionalizmus-tól, vagy helyesebben talán a kisebbségi helyzetbe kerülés sérülésétől való megszabadulás, progresszív eszmék ügyvivőjévé emelkedés útját. Azt az öntörvényű fejlődést, mely tévedéseiben és túlzásaiban is tanulságos, hiszen aránytévésztségei is jellemző alkotóelemei egy adott történelmi-társadalmi szituációban és időszakban a legnagyobbra néző egyéniség etikus magatartásának. Ezért van nagyon fontos funkciója a kötet élén Duba Gyula lényeglátó bevezető tanulmányának, mely arra figyelmeztet, hogy Fábry a „történelmi idő elkötelezettje”, megítélése csak az

idővel, a megszólalás idejével való szembesítéssel lehetséges. Hiszen a történelmi idő formálta életművét. A későbbi megítélés, ha nincs tekintettel kellőképpen az írás keletkezésének idejére, sok tévedést olvashat Fábry fejére. De mindezeket megelőzendő, a történelem egy-egy újabb állomásáról visszatekintve maga Fábry végzi el legkeményebben az önkorrekciót. Segít meglátni műveiben a korok fölöttien maradandót. Maga választja el a situáció szülte tévedésektől. Így kerül az említett Korunk-beli Móricz-kritika margójára a piros ceruzás bejegyzés: „életem szégyenfoltja”. Fábry példamutató erkölcsi nagyságát az önmegújításnak eme bátorsága, olykor az önkorrekció kegyetlensége mutatja. Életművének megítélése csak kettős időből szemlélve lehetséges. Különben vagy mitizáljuk, vagy degradáljuk. Az előbbi veszély e kötet néhány tanulmányában is kísért.

Duba Gyula bevezető tanulmányának érdeme az is, hogy felhívja a figyelmet egy rendkívül jellemző és fontos Fábry-műre, melyről a kötetben alig esik szó. Ez a mű *A vádlott megszólal*, melyet Fábry még 1946-ban írt, de teljes terjedelmében csak 1968-ban publikálhatott az Irodalmi Szemlében, majd a *Stószai délelőttök* című kötetében. Talán nem is kellene Dubának annyira mentegetnie ezt az írást, hiszen a túlzás a Fábry-féle vitairatnak drámai hangvételeből, az ügy létfontosságából következik, kollektív büntetéssel szemben hivatkozott kollektív büntelenségre, s arra sem oly kizárólagossággal, mint azt később reábizonyítani próbálták. Mélyebbre látnánk a Fábry-életmű sorsdimenzióiba, ha a kötet közölné az akkor még publikálatlan *A vádlott megszólal*nak az *Antisemitizmusb*a átmentett esszéi által kiváltott vitát. Kettős világításban látnánk azt az atmoszférát, melyben a Fábry-művek születtek, s melyben kései megjelenésük is oly nagy viharokat kavart. Juraj Zvara az irodalmi sematizmus ellen hadakozó Fábryt történelmi sematizmusban marasztalta el, Turczel Lajosnak a Fábryéhoz hasonló bátorságra és módszerre volt szüksége ahhoz, hogy eme félreértelmezéstől megóvja a Fábry-művet. *A vádlott megszólal* Fábry életműve két nagy korszakának válaszüttjén áll. 1946-ban írta, tehát egy új korszak nyitányának kellene lennie, a történelmi körülmények folytán azonban inkább első korszakának záróköve, s egy új, nem kevésbé küzdelmes időszak nyitánya egyszerre.

A Fábry Zoltán kortársai szemével kötet tanulmányai meggyőzően bizonyítják a Fábry-életmű történelmi meghatározottságát. A fasiszmus közvetlen veszélyének megszűnése után szűnik a görcsös egy-témára-koncentrálttság, tágabb, sokrétűbb lesz az érdeklődési köre, távlatosabb a horizontja. Az írások hangvétele, stílusa is szelídül, esztétikai érdeklődése árnyaltabb, tágasabb erőterű lesz. Balogh Edgár költői fogalmazásában: „A régi Fábry-cikkek vijjogva röppentek fel, s mint vadászó sólymok vetették rá magukat a kiszemelt ellenségre, tépve, marcangolva a fasiszta barbarizmus megnyilatkozásait. A mai Fábry-cikkek már méltósággal köröznek a magasban. Olvasásuk közben érezzük kitárulni a teret, s az idő végtelenbe nyúlik. A régi harcoss expresszionizmust a felemelkedés higgadt bölcsessége cserélte fel, ésszerű szocialista humánus, amely egy új hazai élet adottságaiból kiált az egész világba.” Ez a lehiggadás azonban csak relatív, hiszen Fábry alapvető mondandói sem változnak, s aki nem követte figyelemmel korábbi műveit, az most is költői jellegzetességekre figyelhet fel. Az aktuális küzdelem helyén most a hagyományok ébresztése, az antifasiszmus helyén a humánus diadalának, a jó és rossz küzdelmének rajza áll: számvetés háromezer esztendőről. Az alapvető meghatározottságok új történelmi helyzetben, új terepen szólalnak meg. A periféria-emberek romantikus messianizmusa helyére a modern híd-szerep került. A kultúra és történelem háromezer esztendejével való számvetés végső eredménye most is összefoglalható egy Fábry-axiómában: „A gondolat igaza: a béke igaza.” Ezekben az esszéiben rajzolta föl Fábry Zoltán antifasiszmusának legtágabb, legegyszerűsebb koordinátáit.

Az ötvenes években nemcsak az „emberség hangjának trilógiáját” írta meg Fábry Zoltán, hanem ekkor vált a csehszlovákiai magyar irodalom harmadvirágzásának felnevelő tanító-kritikusává is. Ide vonatkozó cikkeinek gyűjteménye a *Harmadvirágzás* című kötet, majd a *Stószai délelőttök* némely írása. A *Fábry Zol-*

tán kortársai szemével című gyűjtemény arra is figyelmeztet, hogy a szakirodalom máig sem mérte fel kellőképpen Fábry szerepét az újabb szlovákiai magyar irodalom felnevelésében. Turczel Lajosnak a *Harmadvirágzás*ról írott kritikája pontosan megnevezi Fábry alapvető — mert a Fábry-magatartásból következő — paradoxonát, melyet a „kritikában megmozgatott hatalmas és sokrétű bizonyító anyag nagysága és a tárgy kicsisége” idéz elő. Ennek oka: „Fábry számára a kritikai-esztétikai vizsgálódások fő tárgyát nem a konkrét művek jelentik, hanem az általuk érintett, a velük összefüggő s társadalomtörténetileg égető aktualitású erkölcsi, erkölcsopolitikai kérdések.” Tózsér Árpád hasonlóképpen szól: „az elemzett író és mű csak illusztráció lesz a »külön mondanivalóhoz« az esztétika pedagógiájához vagy a fasizmus kimondhatatlanságához”, „nem a művet akarja javítani, hanem minket”. Ily módon Fábry a vox humana-t továbbra is alapvető kritikus szempontként alkalmazza. Esztétikai jellegű tanulmányainak vagy inkább esszéinek is ez a kulcsa. Csak ezzel nyithatók, de már gazdagabb az immanens esztétikai rétegük is. Az *Antisemitizmus* pedig az etikai és esztétikai szféra szétválaszthatatlanságának gazdag dokumentálása. A harmadvirágzás irodalmában esztétikai szempontból is fontos Fábry útmutató szerepe, de ennél sokkal lényegesebb etikai meghatározó ereje: a harmadik nemzedék kibontakozását, egységes szocialista magatartását, morális és történelmi felelősségét, európai történelemtudatát, a hídszerep hivatásos vállalását aligha lehet Fábry Zoltán erkölcsi irányító szerepe nélkül elképzelni. A *Fábry Zoltán kortársai szemével* gyűjtemény láthatóan kerül a kényes kérdések felvetését. Fábry szerepét a harmadvirágzás irodalmában tisztábban látnánk, ha nem mellőznék ez a kötet a „vox humana ezerkilencszázötvenkilences perét”. Azért is fontos volna ez, mert nyilvánvaló a visszahatása Fábry szemléletére is.

Veres Péter még 1937-ben arra biztatta Fábry Zoltánt, hogy tárja fel a fasizmus egész eszmerendszerét, a „horogkereszt egész ösztönbeli és eszmebeli zűrzavarát”. Fábry fő témája tulajdonképpen egész életében ez volt. A nagy összegzést, az *Európa elrablását* mégis a neofasizmus jelentkezése motiválta. A kritikust a hatvanas évek elején újra leváltotta a publicista. Fábrynak el kellett foglalnia „régii őrhelyét”. Ekkor alkotta meg élete főművét, ezt az „anti-mein-Kampf”-ot, az *Európa elrablását*, mely „valóságos katalógusa mindannak, amit Fábry a német szellemiséggel kapcsolatban tapasztalt vagy olvasott” (Rákos Péter). Rákos Péter kitűnő elemzése pontosan, a lényegét biztosan érzékeltetve tárja fel ennek a hatalmas építménynek egész gondolatrendszerét, sajátos természetét és egyetemesebb összefüggéseit. Bori Imre új szempontokban gazdag tanulmánya pedig arra is figyelmeztet, hogy Fábry „mitologizáltan mutatja a fasizmust... Nyilván Fábry németes kultúrájának kell betudnunk, hogy a németiségélményen a predesztináció mozzanata uralkodik el.”

A *Fábry Zoltán kortársai szemével* kötet tanulmányai összességükben gazdag és sokrétű Fábry-portrét rajzolnak elénk. A tanulmányok felépítése akaratlanul is vall a Fábry-életmű nagy tragédiájáról, a visszhang korabeli hiányáról, az ismertté válás örökös korlátozottságáról. Azért van a tanulmányokban oly sok ismétlés, mert Fábry Zoltánt a legutóbbi időkig mindig újra és újra be kellett mutatni a magyarországi olvasónak. Pedig igaza van a kötet szerkesztőjének, Duba Gyulának, amikor azt írja, hogy Fábry századunk legnagyobb hatású magyar íróinak egyike. Igazolásképpen azt is meg kell említenünk, hogy e mostani gyűjtemény szerzői öt országban élnek, s a „stószí mértékét” mindenütt Fábry szellemében vallják magukénak: „Hazánk: Európa.” E gyűjtemény nemcsak keresztmetszetet ad a Fábry-irodalomról, hanem a további kutatások irányát is kijelöli. Általa mi letünk gazdagabbak. (*Madách, 1974.*)

GÖRÖMBEI ANDRÁS